

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
Книга XXXIII

ДИАСТРАТИКА И ДИАХРОНИЯ. ПРОМЕНИ В ЛЕКСИКАТА НА СРЕДНОВЕКОВНИ БЪЛГАРСКИ РЪКОПИСИ

Ваня Мичева

Институт за български език, БАН

DIASTRATY AND DIACHRONY. CHANGES IN THE LEXIS OF MEDIEVAL BULGARIAN MANUSCRIPTS

Vanya Micheva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

Резюме. Изследването представя лексикалните промени в два преписа на Житието на св. Мария Египетска и в два текста на Житието на св. Петка. Първият препис на Житието на св. Мария Египетска е в Бдинския сборник от XIV в., а вторият се намира в Тихонравовия дамаскин, по тип новобългарски, от XVII в. Авторът на оригиналното Житие на св. Петка от XIV в. е Патриарх Евтимий, а преписът му се открива отново в Тихонравовия дамаскин от XVII в. В проучването се анализират засвидетелстваните промени в отделни лексеми и словосъчетания във връзка с диастратичните особености на текстовете, тоест свързаните със социалната група, към която авторите или възприемателите принадлежат, както и с диахронните процеси, които протичат във времето. Анализът на лингвистичните факти показва, че диастратичните лексикални промени са много важни в историята на българския език.

Ключови думи: диастратични варианти, диахронни варианти, история на българския език, лексикални промени

Abstract. The paper examines the lexical changes in two copies of Hagiography of s. Mary of Egypt and in two texts of Hagiography of s. Paraskeva. The first copy of Hagiography of s. Mary of Egypt is in Bdinski zbornik from 14th c. and the second copy is in New Bulgarian damascene of Tihonravov from 17th c. The author of the original Hagiography of s. Paraskeva from 14th c. is Patriarch Euthimius and the copy is in New Bulgarian damascene of Tihonravov from 17th c. Some words and phrases are analyzed in a relation with diastratic variation, or variation according to the social class or to the social

group to which the authors and recipients of the texts feel they belong, and with diachronic variation, or variation through time. The linguistic facts show that diastatic lexical changes are very important in the history of Bulgarian language.

Keywords: diastatic variation, diachronic variation, history of Bulgarian language, lexical changes

Това изследване представя промените в лексиката на два текста в историята на българската средновековна книжнина от гледна точка на диастратичните им особености.

В съвременното езиковедие се утвърждават различни направления и подходи на проучване на езиковите факти. Например:

- диатопика – анализ на регионалните различия в езика, на диалектите, на книжовния и разговорния език;
- диафазика – представяне на възрастовите и индивидуалните варианти на езика;
- диастратика – описание на социокултурно мотивираните езикови варианти, свързани със социалните, професионалните, образователните и др. особености на участниците в общуването;
- диахрония – разглеждане на историческите варианти на писмения език (Косериу/Coseriu 1981, 25–31).

П. Гарвин в своето теоретико-методологично изследване предлага да се развоят социолингвистиката като диастратична лингвистика, диалектологията като диатопична лингвистика, а в рамките на историята на езика да се отдели диастратично-диахронна лингвистика (Гарвин/Garvin 1970). Този анализ се прилага и към латинския като стар писмен език (Крушвиц/Kruschwitz 2014, 727–738), и към съвременния английски език (Леман/Lehmann 2018), както и към немския език (Шнайдер-Виейовски и др. (ред.)/Schneider-Wiejowski et al. (eds.) 2013), чешкия език (Хлупек/Chloupek 1999), шотландския език (Аверна/Averna 2015), италианския език (Медер, Вернер/Maeder, Werner 2019) и др.

Моят интерес към тази проблематика беше провокиран от съвместния проект на Секцията за история на българския език в Института за български език и Румънската академия на науките на тема: „Диастратичното вариране в речника на стария български и на стария румънски език”.

В проучването на историята на българския език и книжнина при съпоставянето на различни преписи на един и същи средновековен текст могат да се съчетаят диастратиката и диахронията. Диастратичната вариантност на преписи от различни епохи може да бъде обект на изследване, тъй като през вековете социокултурните характеристики на текстовете се променят с оглед на типа литература и книжовен език. Вече успях да споделя някои от наблюденията си на два международни форума: Паисиевите четения в Пловдив през 2018 г. и Колоквиума по старобългаристика в София през 2019 г., но в необходимия ограничен обем. Тук представям по-пълно диастратичните промени в лексиката на два текста от XIV в. при включването им в новобългарските дамаскини през XVII в., без да повтарям вече описаните данни от езиковия материал.

Диастратиката и диахронията се съчетават най-вече при поява на нова културна парадигма, при утвърждаване на нов тип литература, при смяна на вербалния код на книжовния език. Такава голяма и същностна промяна в историята на българския език и книжнина се случва през XVII в. с настъпването на Предвъзраждането. Новобългарските дамаскини от XVII в. са ново явление в историята на българския книжовен език, защото при тях за първи път след Кирило-Методиевата епоха се възстановява връзката между книжовен и говорим език. Те са сборници с неустойчив характер, в които освен словата на Дамаскин Студит влизат различни по характер и произход преводни и оригинални старобългарски произведения. Постиженията на най-компетентните изследователи показват, че новобългарските дамаскини се отличават не само с говоримия си език, но и с цялостното преосмисляне на включените в тях текстове. Н. Драгова говори за битовизиране, предметяване и фолклоризиране на текста на Житието на св. Петка (Драгова/Dragova 1985). Е. Мирчева в своята монография за не-Дамаскиновите слова защитава тезата, че често се извършва цялостна промяна на всички текстове в даден дамаскин (Мирчева/Mircheva 2001, 64, 68). Е. Дьомина въвежда термина *книжовен език на народна основа* и изследва съчетаването на традиционни и народни елементи в него като част от общобалканския процес на просвещение (Дьомина/Demina 1985, 65–102). В изследването и изданието на Ловешкия дамаскин О. Младенова и Б. Велчева изтъкват изключителната роля на новобългарските дамаскини от средище тип *тогива* в историята на българската култура с текстологични и езикови аргументи (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013, 197–199). Всички учени се обединяват около тезата, че дамаскинарите отговарят на изискванията на епохата да създават достъпни за повече хора произведения, които да увеличават кръга от просветените българи и да разширяват светогледа на четящите и слушащите. Става дума за нова социокултурна среда на книжовния живот.

I. Житието на Мария Египетска. Диастратичен анализ на лексиката

1. Обект на проучването и характеристика на избраните текстове

Обект на проучването са диастратичните промени в лексиката на два преписа на Житието на Мария Египетска (ЖМЕ) – в Бдинския сборник от XIV в. и в Тихонравовия дамаскин от XVII в. Лексикалните варианти се анализират с оглед на установените в диастратиката характеристики – различна културна ситуация на възникване на ръкописите, различен социален контекст и социална принадлежност на адресатите, различна социолингвистична стратегия на въздействие на съставителите на сборниците, в които са включени преписите.

Според проучванията на Е. Дьомина (Дьомина/Demina 1968, 48, 49, 97–100), М. Димитрова (Димитрова/Dimitrova 1995) и Б. Велчева (Велчева/Velcheva 1996) текстът на Житието на Мария Египетска (ЖМЕ) е преведен от

гръцки на български през най-ранния период на старобългарската книжнина, не по-късно от X в. Съществуват два превода, като вторият вероятно е от XIII или XIV в. Най-ранните запазени преписи са от XIV в. (Дечански и Бдински).

През XVI в. Дамаскин Студит в своя сборник „Съкровище“ пише ново гръцко житие на Мария Египетска, но то не е включено в архаичния средногорски превод на среднобългарски език, който е в основата на архаичните дамаскини. Появява се ЖМЕ в новобългарските дамаскини, което е преработка на старобългарската версия на текста. Важно е да се подчертае, че текстовете в Бдинския сборник от 1360 г. и в Тихонравовия дамаскин от средата на XVII в. принадлежат към първия превод, тоест имат общ произход, но се различават по диастратичните си особености.

Бдинският сборник от 1360 г. е най-важният ръкопис, свързан с видинския книжовен център. За науката той е открит през 1882 г. с публикацията на И. Мартинов „Бдинский сборник 1360 г., рукопись Гентской библиотеки“ (Мартынов/Martinov 1882). През 1972 г. е осъществено пълното фототипно издание на сборника в Лондон с предговор от Ив. Дуйчев. А на следващата година учените от Гентския университет Ян Шарпе и Ф. Винке правят ново разчетено издание на ръкописа (Бдински сборник/Vdinski zbornik 1973). В предговора към него Е. Воордекърс дава пълно текстологично, фонетично и ортографично описание на паметника. За повечето изследователи единственото оригинално произведение в сборника е „Описание на светите места в Йерусалим“. Именно то е било обект на доста публикации. Е. Воордекърс доказва, че и останалите 16 жития на жени светици в никакъв случай не повтарят напълно възможен гръцки оригинал. Въз основа на някои разминавания между данните в Бдинския сборник и тези в достъпните гръцки текстове ученият стига до извода, че житията в сборника са компилация, а не буквален превод. Тъй като преди средата на XIV в. нито едно от тези жития не се открива в друг славянски ръкопис, може да се предположи, че преводът и компилацията на текстовете са извършени почти едновременно. В края на своето изложение Е. Воордекърс стига до извода: „...колекцията от женски жития в Бдинския сборник със своите хронологични аномалии трябва да се смята за самостоятелно и оригинално произведение на славянския преводач. В това отношение е и уникалната стойност на ръкописа, и изключителните заслуги на съставителя му“ (Бдински сборник/Vdinski zbornik 1973, 40). Днес се смята за безспорно, че Бдинският сборник не е превод на готов византийски състав, нито на отделни гръцки произведения, а е компилиран на славянска почва и отразява една актуална за XIII–XIV в. реалност сред южните славяни да се съставят сборници за богати и образовани владетелки (Георгиева-Гагова/GeorgievaGagova 1998, 270–280). Д. Кенанов предлага друга хипотеза за разгадаването на „текстологичната загадка“ на Бдинския сборник. Ученият твърди, че сборникът е създаден през XIV в. от видински книжовник, който използва готови старобългарски преводи на предметафрастовите Чети-Минеи (Кенанов/Kenanov 2007). М. Петрова вписва сборника във византийско-славянската култура и смята, че този тип сборници се появяват във византийската литература, когато ролята на жената във всички сфери на социалния живот е нараснала. Възможно е част от тези сборници да са предназначени

за индивидуално четене (Петрова/Petrova 1995, 1996). Проучвайки славянски ръкописи с подобно съдържание, изследователката стига до извода: „От известните ми славянски ръкописи Бдинският сборник си остава единственият представител на материците от типа „антология с жития на жени светици“ (Петрова/Petrova 1999, 70). А според А. Ангушева-Тиханова Бдинският сборник принадлежи към агиографските „женски“ сборници, които се стремят към духовното изцеление и възвисяване на жените. Негово продължение е т.нар. женска част в дамаскините (Ангушева-Тиханова/AngushevaTihanova 1998). Точно към тази женска част принадлежи и ЖМЕ в новобългарските дамаскини.

Следователно ЖМЕ в Бдинския сборник е част от един престижен сборник, който според приписката е изготвен за царското семейство на цар Иван Срацимир и царица Анна и вероятно е предназначен за индивидуално четене от владетелката. Основната цел на съставителите му е да задоволят нарасналите потребности на образованите жени, принадлежащи към висшата социална прослойка, от четива, посветени на жени светици и мъченици.

ЖМЕ в Тихонравовия дамаскин, от своя страна, принадлежи към сборник на новобългарски език, създаден за колективно четене. Основната цел на съставителите му е да направят текстовете разбираеми за максимален брой възприематели и по този начин да ги приобщат към духа на Българското предвъзраждане.

Двата паметника, в които се откриват преписите на ЖМЕ, са създадени в епохи с различна култура – Късно средновековие и Предвъзраждане, те се отличават също по социалните характеристики на създателите си (изтъкнати книжовници от Бдинската царска школа и добре подготвени дамаскинали от Етрополската школа) и възприемателите си (образовани жени от кръга на царица Анна и възможно най-широк кръг четящи и слушащи писменото слово българи) и затова имат различни езикови стратегии и социокултурни функции.

2. Диастратични промени в лексиката на ЖМЕ

Материалът за изследването е ексцерпиран от Бдинския сборник по изданието от 1973 г. (Бдински сборник/Bdinski zbornik 1973) и от Тихонравовия дамаскин по изданието на Е. Дьомина (Дьомина/Demina 1971). Проучването на лексикалните промени в текста на ЖМЕ в Тихонравовия дамаскин при съпоставка с този в Бдинския сборник доказва, че книжовниците от XVII в. са извършили сериозна редакция на текста. Извършват се няколко типа редакции: съкращаване, разширяване, замяна, допълване, тълкуване, изпускане. Често се съчетават два типа: например съкращаване и замяна или разширяване и допълване.

2.1. Изпускане

В новобългарския текст се изпускат лексеми и изрази, които са неясни за възприемателите, защото съдържат думи, които вече не се употребяват в говоримия език като *прикуп*, *финик*, *тъщание* и др.

Още в уводната част на житието авторът използва отрицателно сравнение на своя труд с бездействието на слугата от евангелската притча, който получил един талант, но не се потрудил да го увеличи. В оригиналното ЖМЕ се открива лексемата *прикоупъ* в съчетанието *сътворити прикоупъ* със значение ‘спечеля, придобия повече’. В книжовния език на народна основа обаче тази лексема вече не се употребява, със значение ‘печалба’ се реализира турската заемка *фаида*. А средновековното съчетание е заменено от глаголите *добива* и по-рядко *придобива*, които са част от говоримия език от тази епоха. По този начин съкращаването на една вече непозната лексема и замяната на съчетанието с глагол правят текста разбираем за възприемателите от XVII в.

а прикоупа емоу не сътворшоу Бд. ЖМЕ 162б.13–14;
не придови нищо със него Тих. ЖМЕ 17.163б.

Съставителите на новобългарските дамаскини се стремят да съкращават и чужди думи с предимно книжовен характер. В епизода за монасите от манастира на Зосима, които тръгват към пустинята с малко храна, отсъства лексемата *финикъ*, която е гръцка заемка още в старобългарските класически произведения.

и коиждо севѣ пицоу ношаше такоже можаше, швъгъ мало хлѣба, швъ же смокви, инъ же финики, дроуги же сочиво квашеноо Бд. ЖМЕ 166.23;

а тѣе си ѝзимаше малко гистице, кои колко ищеше. кои хлѣбъ малко земаше. кои смокинты малко ѝзимаше, а дрѹгты сѹхогжва натопена ѹ водица Тих. ЖМЕ 17.165.

Важно е да се отбележи, че лексемата *финикъ* се запазва в други два контекста от ЖМЕ, в които се описва какво носи Зосима на св. Мария в пустинята. Следователно тази заемка е позната на адресантите и адресатите на дамаскините. Макар и рядка, и чужда, тя остава градивен елемент от книжовния език на XVII в.

Друга е съдбата на старобългарската лексема *тъщяниѹ*. Навсякъде в текста на новобългарското ЖМЕ тя се изпуска, тъй като вероятно вече е непозната и не се среща в говоримия език през XVII в. Не е засвидетелствана и в други новобългарски дамаскини като Троянския, Ловешкия. В историята на българския език тя се съхранява благодарение на черковнославянските печатни книги и днес този корен се открива в остарялата форма *тъщета*, от която се образува *щета*, както и в думата *изтощение* с рефлекс *о* за *ъ*.

2.2. Съкращаване

В текста на новобългарското ЖМЕ се съкращават словосъчетания и изречения, които имат книжовен характер поради лексикалния си състав или синтактичните си особености и по преценка на съставителите не са подходящи за дамаскиния текст.

При предаването на диалога между Зосима и пустиножителката при първата им среща в Бдинското ЖМЕ е описана реакцията на монаха, когато чува колко грешно и срамно е било нейното съществуване. Използвана е типичната за средновековните текстове синтактична конструкция *Dativus absolutus*,

която изчезва в историята на българския език. Поради тази причина вероятно е съкратено изречението:

Старцоу же неоудръжанноо плаующо се, и начеть жена повѣдати, сице рекши
Бд. ЖМЕ 171.27–28.

В Тихонравовия дамаскин на 17.168б направо започва разказът на св. Мария Египетска за нейните митарства. Светицата обяснява походженията си и в двата текста с огромната си плътска страст. В житието от XIV в. тя е описана с подходящи за онази епоха и онзи кръг от адресанти и адресати лексикални средства. Използвани са описателни изрази като „валям се в тинята винаги“, „изпълнявам телесните си удоволствия винаги“, плеонастично са употребени съществителните „желание ... и рачение“. Тези изрази отсъстват в новобългарския текст, намерен е много по-адекватен и разбираем за възприемателите от XVII в. начин да се представи типа поведение на агиографската героиня – чрез съкращаване и замяна на средновековните лексеми с кървовество, която навлиза от живия език. Постигнат е необходимият ефект – слушащите и четящите новобългарското житие по-ясно осмислят подвига на светицата, която от кървовество се издига до просветление и богоподобно съществуване.

И желание и мѣхъ неситно и неоудръжанно рачение въсегда въ тилѣкни валати се. То же мнѣхъ жизнь, еже въсегда творити доволие телесное
Бд. ЖМЕ 172.15–17;

а кървовество имахъ несѣтно не можаше да ми соса Тих. ЖМЕ 17.168б. В преработката на текста са включени две диалектни думи: кървовество и соса.

2.3. Допълване

Друг тип редакция е допълването на една дума, която да направи текста по-ясен. Често допълването се съчетава със замяна на остаряла дума. Например мниси от Бдинското ЖМЕ се преработва в игѣмень и братїа в Тихонравовото. По този начин се отстранява непознатата за книжовния език на народна основа лексема мнѣхъ, а новото словосъчетание предава точно и пълно семантиката ѝ.

В друг контекст авторите на новобългарския дамаскин се стремят да опишат заболяването на Зосима по такъв начин, че да е допустимо да не изпълни дълга си пред св. Мария Египетска и да не се срещне с нея на брега на р. Йордан. Докато в текста от XIV в. се говори за „недуг с огън“, в текста от XVII в. болестта е назована „люта огница“, като е допълнено определението „люта“. То показва високата степен на страдание на монаха и оправдава неговите постъпки. Изпусната е и изключително рядката в дамаскина лексема недѣгъ, която се среща еднократно в „Памет на светите Козма и Дамян“, където при това е дублирана с болестъ.

недоугъ етъ огнѣмь Бд. ЖМЕ 184.10;

се разволѣ ѿ люта огница Тих. ЖМЕ 17.173б.

При описанието на първата среща между светицата и монаха Зосима в новобългарското житие са допълнени няколко думи, за да се предадат ужасът и уплахата на стареца пред странното привидение в пустинята. Така срещу

оумноль оужасе се Бд. ЖМЕ 166б.9–10 стои словосъчетанието *ѡмѣт си прѣнесе* нѣкадѣ Тих. ЖМЕ 17.166б със семантика ‘стресна се’. А глаголят *разоумѣ* Бд. ЖМЕ 167.10 е пояснен с *помысли на ѡмѣт си* Тих. ЖМЕ 17.166б. В същото време авторите категорично утвърждават божествената същност на неизвестното и странно видение и не искат възприемателите да се усъмнят в това, затова допълват към характеристиката *прозорлива* Бд. ЖМЕ 167.11 и лексемата *света* Тих. ЖМЕ 17.166б.

2.4. Разширяване

Разширяването е друг тип редакция, която води до осъществяване на стратегията за достъпност на текста. Контекстите с по-широки плеонастични добавки не са малко на брой в текста на новобългарското житие.

Ще посочим някои от тях. В уводната част на житието авторът мотивира своето решение да напише историята на агиографската героиня. Според средновековната концепция за творческото безсилие на човека, сравнен с Бога, е необходима сериозна причина, за да дръзне книжовникът да описва свещените дела на светите избраници. Тази идея присъства и в новобългарския вариант на житието, но дамаскинарите се стараят да я предадат с повече и по-ясни думи.

не съхранше тинни цѣсарєви пагоубно єсть Бд. ЖМЕ 162б.8;

кои не дръжи щото є рекль царь нѣкога тинна работа, ами та проказѡва, тоизи єѣ погѡбѣва Тих. ЖМЕ 17.163б;

а дѣла вожїа прѣславнаа нѣсть мльчати, понє вѣдоу доуши приноситѣ Бд. ЖМЕ 162б.9–10;

и пакъ кои мльчи и не казѡва бѣжїа работа, що се є сторїла, тоизи ѡлѣкь вѣдѣ си наноси на дѡшѣта Тих. ЖМЕ 17.163б.

Разширяването с две подчинени изречения: *щото є рекль царь* и *що се є сторїла*, съставени по модели от говоримия език с подчинителните съюзи *що* и *щото*, както и със съчиненото противопоставително изречение *ами та проказѡва*, свързано с диалектния съюз от гръцки произход *ами*, прави текста разбираем за повече възприематели.

Съществена промяна, постигната с плеонастична редакция, се открива и по-нататък в уводните думи на житието. Отново при представянето на един общ и задължителен за християнската книжнина постулат – за вярата в написаното. Християните трябва да вярват в свещените текстове, включително и в агиографските, посветени на свети хора. В Бдинския сборник това изискване е защитено от автора с напомнянето за „човешката немощ“, докато в дамаскина невярващият е описан с конкретни недъзи, които го поставят в пространството на болестта, нечистотата и безпросветността.

немошь чловѣкъскоу помышляюще Бд. ЖМЕ 163.1–2;

та є тоизи покрить със болєсть и слѣпнь сѣрдцєто (!) си Тих. ЖМЕ 17.164.

В преработката са налице две нови словосъчетания от говоримия език: *покрить със волесть* със значение ‘изключително болен’ и *слѣнь със сръдцето* си със семантика ‘непросветен, който не вижда истината’. Те вербализират християнската идея по достъпен начин.

2.5. Замяна

Най-честата лексикална промяна с диастратичен характер в текста на новобългарското ЖМЕ е замяната. Заменят се остарели думи, които се откриват само в писмени източници и не се срещат в говоримия език. Тяхната употреба би затруднила възприемането на авторовите послания и утвърждаването на определени християнски идеи и изисквания към възприемателите.

В предишно изследване се спряхме на следните групи лексика, която се подлага системно на редактиране чрез замяна: богословска лексика – названия на свещенослужители, на дявола, на църковната служба; битова лексика – названия на храни, на превозни средства по вода и др. Бяха приведени и примери от словообразователната категория на сложните думи, тъй като и те са присъщи предимно на книжовния език.

В това проучване разширяваме съществено кръга на заменените лексеми. На първо място се анализират замени на глаголи. Отляво се дава формата от Бдинския сборник, а отдясно от Тихонравовия дамаскин:

- *отвѣща* – *рече*. Глаголът *отвѣща* не е запазен в езика на новобългарските дамаскини, въпреки че има съществително *отвѣт* и колокация *дам отвѣт*. Най-често той се заменя с глагола *отговори*, но не и в текста на ЖМЕ. Тук се предпочита неутралния глагол *рече*.
- *не въпрашаи* – *недѣи пита*. Глаголът *въпрашати* не е засвидетелстван в дамаскините от XVII в. Той е заменен с *питаи*, включително четири пъти в ЖМЕ.
- *питаахуѣ* – *малко оукѣсюваха хлѣвъ*. Старобългарският глагол *питати*, макар и съхранен днес в глагола *препитавам се*, в езика на новобългарските дамаскини не се открива. Заменен е с *въкѣсювам* и *ѣкѣста, ѣкѣсювам*, като последните два се срещат често и в ЖМЕ.
- *подвизаше се* – *подканиюваше се*. Старобългарският глагол *подвизати сѧ*, запазен и през XIV в., в книжовния език на народна основа вече не се среща.
- *отвързати се* – *отвѣраха се*. В новобългарските дамаскини *отвързати сѧ* не е засвидетелстван. В два контекста със запазен архаичен език се откриват форми на *отвързати*, които се тълкуват на новобългарски.
- *въкоушаахуѣ* – *гадѣха*. Глаголът *въкоушати* има наследници в новобългарските дамаскини, вече споменах *въкѣсювам*, но не в текста на ЖМЕ. Характерно за дамаскиния език е съчетаването на ново и старо, така че определени лексеми в някои случаи се заменят с нови от говоримия, а в други случаи се запазват.

- **оустраши се** — **ѡплаши се**. Глаголът **оустрашити сѧ** е заменен в този контекст, но в цитат от Псалтира е съхранен в непроменен вид.
- **овнажоу** — **оголи**. Производните на корен **-наг-** последователно се заменят с глагол или прилагателно с корен **-гол-**, които са разбираеми за реципиентите от XVII в.
- **оврѣте** — **находишь**. Старинният глагол е заменен от по-ясния **находи**. В текста на Тихонравовия дамаскин се срещат още два глагола: **намѣри** и **наиди**, със семантика ‘откривам някого или нещо, което търся’, които са с диалектен произход. Следователно съставителите на дамаскина търсят подходящи разбираеми лексикални единици и предлагат различни варианти.

На второ място се издирват замени на лексеми от предметната лексика:

- **двери** — **врата**. Старобългарската лексема **двьрь**, запазена само в писмени източници, включително и в Тихонравовия дамаскин на две места, е изместена от новото название от живия език.
- **сочиво** — **сѡхотажва**. В случая е налице процес, обратен на установения. Вместо да се замества сложна дума с еднокоренна по-кратка и по-лесна за тълкуване, в този контекст рядкото съществително **сочиво** е заменено от сложната дума **сѡхотажва**. Тя обаче няма книжовен произход, а е композит с разговорен характер, съхранен и до днес като *сухоежбина*.
- **Билие** — **трѣва**, **трѣвица**. В текста на дамаскина лексемата **билие** е засвидетелствана, но в ЖМЕ тя се заменя, защото в контекстите става дума не за ‘лековито растение, билка’, а именно за ‘зеленина, трева’.
- **роука** — **овлѣкло**. **Роука** не присъства в книжовния език на народна основа, заменена е с позната лексема, производна на глагола **овлѣкла**, **овлѣка се**.
- **риза** — **дрѣха**. В новобългарските дамаскини **риза** не се употребява, а се предпочита най-ясното и обобщено название за облекло, а именно лексемата **дрѣха**, която заменя няколко лексикални единици в изходния текст.
- **преслица** — **врѣхна дрѣха**. Когато е необходимо, за да бъде еднозначен смисълът, авторите на дамаскина добавят и определение към **дрѣха**.

На трето място, не са редки и случаите със замяна на абстрактни съществителни. При тях степента на неразбираемост е още по-висока и затова остарелите лексеми се избягват последователно.

- **овгычан** — **законъ**. Тъй като в контекста става дума за правилата в манастира, авторите на новобългарския текст предпочитат по-подходящата по семантика лексема **законъ**. В други контексти лексемата **овгычан** е запазена, в ЖМЕ предимно със значение ‘навик’.
- **Стоудъ** — **срамъ**; **стоуднаа дѣла** — **що съм работила срамотно**; **вестоудие мнѡх словесъ** — **безсрамни дѣла**. Емпиричният материал доказва, че в текста навсякъде лексемите с корен **-стоуд-** се заместват с подходящи от същата морфологична категория с корен **-срам-**. Причина за последо-

вателната замяна е реализирането на лексемата *студ* само със значение ‘време с много ниска температура на въздуха’.

- **подвизание — проваждане.** Отглаголното съществително с абстрактен характер от глагола *подвизати* не се среща в живия език и се заменя с диалектното *проваждане*.
- **д’кло — работа.** Тази замяна обхваща по-голямата част от употребите на *д’кло*, въпреки че лексемата не е напълно непозната на възприемателите. Съхранена е в библейски цитати в Тихонравовия дамаскин.
- **л’кто — година.** Лексемата *л’кто* непоследователно се заменя с *година*, когато означава ‘период от 365 дни’, и се запазва в значение ‘най-топлият сезон през годината’. Тази редакция осигурява недвусмисленост на текста.

Бих искала да добавя още две замени на композити с еднокоренни думи: на *доброд’тел* с *добро* и на *люבוד’вание* с *кървоветво*. Още една замяна заслужава да бъде анализирана. Става дума за наречието *недръжанно*, което в новобългарския текст се предава с предложното съчетание *вез скопосъ*. И по-горе в изложението беше приведен контекст с изпускане на същото наречие, което показва, че то е било неразбираемо и следователно неподходящо за дамаскиния текст. Замяната с *вез скопосъ* е интересна преди всичко с наличието на диалектната дума *скопосъ*, която е гръцка заемка в новобългарския език. Важното е, че тя, макар и чужда, е напълно разбираема и може да замени домашна остаряла лексема.

От стремеж към разбираемост в новобългарския текст не се запазва фразеологизмът *отъ слми’хъ пеленъ* със значение ‘от най-ранна възраст’. На негово място се появява предложното съчетание *от млада*, което е напълно ясно. Трябва отново да обърнем внимание на факта, че на друго място в Тихонравовия дамаскин се среща съчетанието *от пелени* със същата семантика. Следователно и тук е налице стратегията на съчетаване на ново и традиционно.

На мястото на съюзи, които се осмислят преди всичко като остарели, се появяват съюзни средства от говоримия език. Например: *того ради* се заменя със *затова*, *того ради* се среща в други текстове от дамаскина двукратно, но само в архаични откъслечи, които се тълкуват; *чесо ради* — с *що*; *во* — със *зашо*, като *во* има съюзна функция в два контекста със запазен архаичен облик от други дамаскини слова; сложният съюз *овъ ... овъ* — с *кои ... кои*. Навлизането на диалектни съюзи в книжовния език на новобългарските дамаскини опростява синтактичната му структура и го прави по-достъпен и ясен.

2.6. Сакралното слово в текста на ЖМЕ

Цитатите от Библията придават стойност на средновековните текстове, доближават ги до сакралното слово и следователно до божествената истина. В текста на ЖМЕ също има библейски цитати.

При описанието на своя аскетичен живот – без храна, облекло, в студ и мраз – св. Мария Египетска цитира евангелския текст от Матей 4.4 и Лука 4.4, който се среща и във Второзаконие 8.3. Той е почти идентичен в Бдинския сборник и Тихонравовия дамаскин, осъвременена е само глаголната форма:

НЕ Ѡ ХЛѢБѢ БО ЕДИНОМЪ ЖИВЪ БОУДЕТЪ ЧЛОВѢКЪ Бд. ЖМЕ 1816.6–7;
НЕ О ХЛѢБѢ ЕДИНОМ ЖИВЪ БЪВА ЧЛКЪ Тих. ЖМЕ 17.1736.

По същия начин без съществени промени е съхранен и цитатът от Псалтира, сравни СП 26.1. Този псалм, предаден съвсем точно и в двата текста, петт монасите от манастира на Зосима, преди да тръгнат на изпитание:

Господь просвѣщениі мое и спаситель мой, ѡт кого се оубою, Господь, защититель мой ѡт кого се оустрашоу Бд. ЖМЕ 1656.15–17;
ГЪ просвѣщеніе мое и спситель мой кого се оубою, ГЪ защититель мой ѡт кого се ѡстрашѣ Тих. ЖМЕ 17.165.

Може да се каже, че сакралното слово в новобългарското житие не се подлага на редакция и се запазва непроменено.

3. Изводи

Съпоставката на преписите на ЖМЕ в Бдинския сборник и в Тихонравовия дамаскин показва, че авторите на новобългарските дамаскини избират винаги лексикален вариант, който е по-близък до говоримия език. В някои случаи вариантът от традиционния книжовен език на архаичните дамаскини също е налице в текста, което показва, че съществува и в пасивния фонд на говоримия. Например: *финик* се запазва или изпуска; *привидѣние* – също; *влияе* се съхранява или заменя с *трѣва*, *трѣвица*; *въкоушати* се осъществява като *въкъсювам* или си замества с *там*; *оустрашити сѧ* се открива непроменено или си заменя с *ѡплаша се* и др. Така се съчетават традиционното и новото, като именно чрез диастратичния подход могат да се обяснят процесите при формирането на книжовния език на народна основа от XVII в.

Цитатите от Псалтира и Евангелието са идентични в двата текста, тоест сакралното не загубва своя статут на вечно и значещо.

Текстът в Тихонравовия дамаскин се отличава с последователни замени на композити, остаряла богословска, предметна и абстрактна лексика, както и на глаголи и съюзи, които вече не се употребяват в говоримия език. Сближаването с живия узус се реализира и като в текста от XVII в. се допълват фразеологизми като *слѣпъ сѣе срдцето си*, *прѣнесе ми се ѡмѣтъ*, *покрыт с коласть* и др. В някои от устойчивите словосъчетания се появяват и заемки от турски или гръцки, които също навлизат в книжовния език от диалектите, например: *ѡ заманъ* ‘винаги’ и *вез скопосъ* ‘без подбор’.

II. Житието на св. Петка. Диастратичен анализ на лексиката

1. Обект на проучването и характеристика на избраните текстове

Обект на проучването са диастратичните промени в лексиката на оригиналното Житие на св. Петка (ЖП) от Патриарх Евтимий при включването му в състава на новобългарските дамаскини от XVII в. Лексикалните варианти се мотивират с настъпилите промени в социалните характеристики на адресата и адресанти и в социалната функция на текстовете през двете епохи.

Патриарх Евтимий е глава на Българската православна църква в последните години на Второто българско царство, реформатор на книжовния език и основател на Търновската школа. В своята многостранна дейност той пресътворява идеите на исихазма като модерно за онази епоха богословско учение. Патриарх Евтимий спазва в своите произведения законите на красотата, пише по *лѣпотѣ*, „както подобава“, т.е. според правилата на исихастката философия. Той избира и обработва езиковите средства в духа на своята концепция. Творчеството и езикът на търновския книжовник са изследвани от изтъкнати български учени мидиевисти (Иванова/Ivanova 1971; Иванова/Ivanova 1990; Станчев/Stanchev 1982; Иванова-Мирчева/IvanovaMircheva 1987; Харалампиев/Haralampiev 1990; Янакиев/Yanakiev 1990; Кенанов/Kenanov 1992; Станков и др./Stankov et al. 1999).

Оригиналото ЖП на Патриарх Евтимий принадлежи към Търновската школа, чиито произведения се отличават с нормиран класически книжовен език, отдалечен от говоримия език през XIV в. То е създадено в духа на философията на исихазма и утвърждава исихасткия идеал за съвършен човек в лицето на пустиножителката Петка, достигнала единение с божественото.

Материалът от ЖП е ексцерпиран от подготвеното електронно издание на словата, житията и посланията на Патриарх Евтимий в Секцията за история на българския език в Института за български език, изработено от членове на Секцията въз основа на предоставени от проф. Кл. Иванова преписи на текстовете, различни от включените в изданието на Е. Калужняцки (Kałużniacki 1901).

Историята на текста на ЖП е обект на проучване в научните дирения на Е. Мирчева, Н. Драгова, Е. Дьомина. Според Е. Мирчева Житието на св. Петка в Тихонравовия и Люблянския дамаскин възхожда към архаичния Аджарски дамаскин, а оттам – към публикувания през 1520 г. във Венеция Молитвослов. При отпечатването в Молитвослова йеродякон Моисей съкращава значително оригиналния текст на Патриарх Евтимий, отпадат напълно риторичните части в началото и края на житието и така то се превръща от агиографско-панегерично в чисто житийно произведение. Въпреки това текстът на Житието на св. Петка в печатния Молитвослов и в Аджарския дамаскин запазва особеностите на стила и езика на Патриарх Евтимий (Мирчева/Mircheva 2001, 205–243). Според Н. Драгова ЖП е обект на жанрова трансформация (Драгова/Dragova 1985), а според Е. И. Дьомина може да се говори за две преработки в новобългарските дамаскини – една по-стара, която е по-скоро свободен

преразказ, засвидетелстван в Тихонравовия и Жеравненския, и една по-нова, която е почти дословно предаване на текста от архаичните средногорски дамаскини в Берлинския дамаскин и дамаскин в ЦИАМ 133 (Дьомина/Demina 1980). Важно е да отбележим, че според учените редакцията на текста включва промени в словореда и в художествените фигури.

Оригиналното ЖП и преписът в Тихонравовия дамаскин, който избираме като представителен за този кръг паметници (Дьомина/Demina 1971), са създадени в епохи с различна култура – Късно средновековие и Предвъзраждане, те се отличават също по социалните характеристики на създателите си (най-плодовитият представител на Търновската класическа школа и добре подготвени дамаскинари от Етрополската школа) и възприемателите си (образовани хора от елита на царевия град Търнов и възможно най-широк кръг четящи и слушащи писменото слово българи) и затова имат различни езикови стратегии и социокултурни функции.

2. Диастратични промени в лексиката на ЖП

Проучването на лексикалните промени в текста на ЖП в Тихонравовия дамаскин при съпоставка с оригиналния на Патриарх Евтимий доказва, че книжовниците от XVII в. са променили последователно лексикалния състав на текста. Извършват се няколко типа редакции: съкращаване и изпускане, разширяване и допълване, замяна. Често се съчетават два типа: например съкращаване и замяна или разширяване и допълване. Подобни промени на текстологично равнище установява Е. Мирчева при сравнението на ЖП в Тихонравовия (и идентичния с него Люблянски) дамаскин и в архаичния Аджарски дамаскин: разширение на текста, нова добавка, съкращение или изпускане на отделни пасажи. Текстологичната съпоставка позволява на авторката да твърди, че Евтимиевият език и витиевият Евтимиев стил са причина за съществената преработка на ЖП в новобългарските дамаскини (Мирчева/Mircheva 2001, 233). Нашето проучване допълва тези наблюдения с нов езиков материал и с прилагане на нова методика: съчетаване на диастратичен и диахронен подход.

2.1. Съкращаване и изпускане

В новобългарския текст се подлагат на съкращаване лексеми и изрази, съдържащи думи, които вече не се употребяват в говоримия език като: исихастските термини „деяние“ и „видение“; абстрактни словосъчетания с богословски характер (например: „духовно очистване“); композити, образни сравнения и др. Изпускат се цели пасажи. Например:

азъ ꙗко ннчнмже прѣвнѣж сѣа мнѣ ѿ древнѣх н нарочнтѣх стѣхъ остажшѣ аще
вѣ въ дѣканѣ речеѣтъ кто тѣхъ нзѣшны, сѣа дѣканѣ радн прѣсѣа. аще видѣнїемъ
высвчѣаншѣ тѣхъ, н сѣа снмъ ѡроншн ѡкрашенѣ. въсждѣ такоже слнцѣ лѣчѣ
нспѣцѣетѣ. Евт ЖП 74б – в Тихонравовия дамаскин текстът с исихастските

подвизи, чрез които агиографската героиня „просиява, както слънцето изпуска лъчи“, е изпуснат;

ниже образомъ желаетъ еленъ на истинникъ. вѣдныѣ снѣ желаетъ дша
моа к тѣбѣ бѣ. Евт ЖП 76а – текстът със сравнението по псалтирния текст от 41.1–2 в Тих. ЖП не се открива;

и различныѣ ереси ѿ стада ѿгнавъ. и на пакити живишисѣѣ паствъѣ
наставнвъ. и црковнаа въсѣ добръѣ справнвъ Евт ЖП 76б – описанието на църковната дейност на брата на светицата Евтимий и на борбата му срещу ересите са изпуснати в дамаскина вероятно защото ересите през XVII в. не са така актуални поради доминирането на основното противопоставяне християнство – ислям в условията на османското владичество. Според проучването на К. Мичева-Пейчева ересите престават да бъдат основна проява на концепта *нечистота* в картината на света в новобългарските дамаскини за разлика от оригиналните произведения на Патриарх Евтимий (Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2017).

Съкращават се остарели лексикални единици, които вербализират важни концепти от концептосферата на българите от XVII в., и се заменят с подходящи разбираеми. В оригиналното ЖП предимствата на пустиножителството са представени чрез опозицията материално – духовно. Отказът от тленните неща обхваща и отхвърлянето на такива придобивки като волове, коне, робини. В дамаскинското ЖП опозицията се запазва, както и част от лексемите, които представят концепта *материално богатство*, а именно: *добра одежда, дом*, но съчетанията „впрягове волове“, „златоюздни коне“ и думата „робини“ са изпуснати. От диастратична гледна точка при новите социални условия те вече не са част от задължителното притежание на богатите. Освен това съчетанието *съпржгъ воловъ* се оказва извън книжовния език на народна основа от XVII в., тъй като лексемата *съпржгъ* не се употребява и е заменена с гръцката заемка *зивгар*, дошла от говоримия език (днес в диалектите *зевгар, дживгар* ‘двойка, чифт животни’). Лексемата *златоюзднъ* също не се открива в дамаскините. В конкретния текст се добавят нови репрезентанти на концепта *материално богатство*: *стока и имание*:

не бѣ тѣмъ тамо попеченіе о съпржгѣ вѣловѣ. ни о златѣзѣднѣ конѣ. не о
вдеждаѣ и постелѣѣ. не о домѣхѣ и равнѣѣ, нѣ о дшевноѣ очищеніи. о ѿвѣтѣ вѣщѣ
сѣда Евт ЖП 77а;

и ништо да имаше мисль за миръ, или за добра вдежда да се ѿблѣче, или за
домъ и за стока, и за иманіе. ами тъкмо очите и вѣща слъзѣ напльнѣни и мѣба на
бѣ и сиука мѣсль вѣше и надежда на га бѣ. и помѣслиоваше за второ пришествіе
за вжіе сѣдъ Тих ЖП 8.55б.

Положително маркираният концепт *духовно* в Евтимиевия текст има два репрезентанта: *доушевноѣ очищеніе* и *вждѣн сѣдѣ*. В новобългарския текст „духовното очистване“ е изпуснато, а „бъдещият съд“ се заменя с „божи съд“ и „второ пришествие“. Добавена е трикратна номинация на Висшата божия сила – „Бог“ и „Господ Бог“. По този начин пустиножителството на св. Петка добива по-ясен смисъл, напълно достъпен за обикновените вярващи.

При описанието на дяволските изкушения, които надмогва светицата, са съкратени лексемите *мьчтаніе* и *привидѣніе*, тъй като първата напълно отсъства от езика на новобългарските дамаскини, а втората е рядка. Вместо неясните „заблуди и призраци“ на възприемателите от XVII в. дамаскинарите предлагат съвсем точен образ на дяволската измама – страшен звяр, който да уплаши св. Петка. Трикратно се реализират лексеми с корени: *-плах-* и *-страх-* (плаши, заплашилъ, страшнь), с които текстът е разширен, за да се внуши колко опасни са дяволските дела:

никакже прѣста лѣкавын тѣхъ нскѣшажци мьчтанни же и привидѣни. мнѡжнцѣж же и въ разлчнныа свѣрѣа себе прѣтварѣаше Евт ЖП 77а;

а лѣкавын дѣаволь не прѣстанѣваше да ю плаши, и мнѡго пѣти се прѣтвараше като свѣрѣа страшнь, давно бы ю заплашилъ да остави пѣстѣнина Тих ЖП 8.56.

Делата на агиографската героиня извън пустинята са представени в двата текста по сходен начин. Запазено е сравнението с пчелата като символ на трудолюбието и чистотата в християнството, но определението *любодѣлнаа* е заменено с *работна*, а наречието *любоутоуднѣ* е съкратено, понеже е изчезнало от говоримия език и вече не е част от книжовния. Важна замяна в текста е лексемата *църкви* на мястото на *свѣтѣа мѣста*, тя конкретизира представата за сакрално пространство:

и по семѣ, іакоже любодѣлнаа пчела въса прѡлѣтныа цвѣты, сице нже тамо въсѣ стѣа люботрѣднѣ обыше мѣста Евт ЖП 77б;

и вътѣде сиукты църкви като една пчела работна, що въхѡди сиуки цвѣтоувѣ прѡлѣтны Тих ЖП 8.56б.

2.2. Допълване и разширяване

Многопластовият текст на Патриарх Евтимий, който съдържа не само конкретно-исторически план, но и философско-исихастки, и поучителен, и възхваляващ, се нуждае от допълнителни разяснения, за да стане разбираем за четящите и слушащите българи от XVII в.

Съставителите на новобългарските дамаскини променят оригиналния текст на молитвата на св. Петка към св. Богородица при посещението в нейния храм, като заменят *посвѣнница* с *помощница*, *хѡждаахъ* с *бѣхъ*; съкращават *съпѣтница*, *наставница*, *окръмнтелница*, въпреки че лексемата *наставница* е добре позната на адресатите и се открива в същия контекст. Най-значимата редакция обаче е допълването с израза „и покрий ме от всичко зло“, който по-ясно представя страха на агиографската героиня от греховете и злодеянията:

дондѣ въ пѣстѣини хѡждаахъ, тебе посвѣнницѣ нмѣа. ннѣ же іако къ мнѡ възвратнѣ са, котворѣа дрѡгѣа помощъ развѣ тебе трѣбѣж. ннѣ же вѣа влѣце прѣстанн мн ѣвѡсѣн, и вѣдн мн съпѣтница. наставница. окръмнтелница даже до кѡница жнзни моѣа. Евт. ЖП 78а;

защо кога вѣхъ въ пѣсѣтънѣа, тебе имахъ помощница, а сега се врънахъ въ мирь ами пакъ и сега ме зѣюван и зпази, и помощница ми вѣди, и покрии ме ѿ сѣучко зло Тих. ЖП 8.56б.

Съществено разширяване на текста е налице и при описание на чудесата, които се случват с мощите на светицата. Текстът в оригиналното ЖП е стегнат, докато в дамаскиния вариант към общите названия за болни и бесни се добавят „глухи и езави“, както и обобщаващото „от сякаква болест“:

всн вѡ нже окрѣтъ недѣжнѣн и вѣснѣжѣен сѡ, съ вѣрѡжъ прнхѡдащѣ исцѣленїа полѣчаахъ Евт. ЖП 79б;

вѣснїи исцѣлѣхъа, и колнїи, и глѣхъы, и езавѣы. и ѿ сѣкакви болестъ, кои дохѡждахъа, и вѣра имахъа чїста и любовъ ѿ сѣучко срдце на стѣа петка, тога час исцѣлѣвахъа Тих. ЖП 8.58б.

Тезата на Патриарх Евтимий за изцелението само и чрез вяра, която е основна в средновековната българска картина на света, се съхранява и в текста от XVII в., но се развива чрез добавянето на определението „чиста“. Авторското послание става по-разбираемо и чрез замените на: подаважѣн с чини; прїтѣкажѣн с прихѡжда; рака с ковчегъ, които осъвременяват езика:

разлѣчнаа исцѣленїа подаважѣн ї нже съ вѣрѡжъ и любовїа къ тѡн славнѣн прїтѣкажѣн рацѣ Евт ЖП 81а;

разлѣчно чюдѡ исцѣленїе чини и до днесъ, кои със чїста вѣра прихѡжда на нїнѣ ковчегъ Тих. ЖП 8.60.

На концептуално равнище се утвърждава идеята за чудото на изцелението като резултат от вяра и следване на определени практики. Тази идея е християнска, но тя съществува и в традиционната българска култура и се съхранява и до днес в някои ритуали против болести (Китанова/Kitanova 2018; Витанова/Vitanova 2015; Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2013).

Разширяването на текста в епизода с разлагащото се тяло в близост до мощите на светицата със съчетанието „зла миризма“ показва каква е стратегията на създателите на новобългарските дамаскини. В първата част на изложението те запазват оригиналната лексема *смирадъ*, която съществува в книжовния ни език от старобългарския период. Във втората част обаче те добавят още едно название *миризма*, което е по-ново и е заемка от гръцки. Според М. Филипова-Байрамова от новогръцки, според авторите на БЕР от средногръцки (БЕР/BER 1995, 115). Важното е, че навлиза от говоримия в книжовния език тъкмо в дамаскините сборници през XVII в. Така в един и същи контекст се съчетават по-старите и по-новите лексикални единици, езикът е разбираем за реципиентите и в същото време се утвърждава словен фонд, в който имат своето място както традиционни книжовни лексеми, така и заемки, дошли от живия узус.

начѣ же смирѣ нзхѡднѣн безмѣренъ тако не възможн ннѡмѣже мннжѣн нже блнзъ тѣ прнблнжажѣнн сѡ пѣтемъ Евт ЖП 78б;

и почѣ да исходи смирадъ ѿ него злъ, колкото векю не можаше тамо да помине члѣкъ ѿ зла миризма Тих. ЖП 8.57.

2.3. Замяна

Често пъти богословските и особено исихастките образи в текста на Патриарх Евтимий се заменят с достъпни за слушащите новобългарското слово. Видението на Бога, беседването с него като единствен представител на божественото в оригиналните произведения на търновския книжовник могат да бъдат разтълкувани и осмислени само от хора, вещи в теологическата мисъл във византийско-славянския свят от края на XIV в. Според наше проучване голяма част от богословските термини, които създава Патриарх Евтимий, представляват композити: *боговѣдѣннѣ*, *благословіе*, *благозаконнѣ*, *православната вѣдѣннѣ* (Мичева/Micheva 2017). Сложните думи са характерни изобщо за средновековния български книжовен език, но особено много разширяват сферата на реализацията си тъкмо в произведенията на авторите от Търновската школа (Карачорова/Karachorova 2012). В диалектите се срещат много по-рядко. Затова и в книжовния език на народна основа се заменят с други лексеми.

В оригиналното ЖП думи с корен *-довродѣт-* се откриват на доста места при характеристика на добрите християни, които се самоусъвършенстват и се приближават до Бога. А в Тихонравовия дамаскин композитът *довродѣтель* е засвидетелстван еднократно в контекст, свързан със св. Петка:

ненно чюдо и неинъ по кои езыкъ може искажа, цю е тѣа сторила довродѣтель на зѣмла, на епиватско мѣсто, и на тракѣнско, и на тръновъ, и на мисѣа, и на далматѣ Тих. ЖП 8.55.

Поредицата *чюдо*, *пост*, *довродѣтель* е повторена на същия лист 8.55, като е направена една замяна: *чюдо*, *пост*, *довро*. Очевидно и двете лексеми – *довродѣтель* и *довро*, се осмислят като ‘добро дело’. В оригиналния текст на Патриарх Евтимий на тяхно място откриваме: *кто зѣв тож по члестн изрѣтъ дѣканѣа же н чюса кто блгѣдѣканѣа н застѣплѣнѣа н прѣстателства* Евт. ЖП 74б. И тук при редакцията е постигнато опростяване на израза с цел достъпност. Нещо повече, *довродѣтель* е заменена в паралелния текст с *довро*.

В оригиналното житие двамата избраници Георгий и Ефимия са медиатори между сакралното и профанното, с тях общуват Божиите пратеници, те трябва да осъществят Божия промисъл – да бъде изровено тялото на Петка и да поеме тя своя път на светица. Те са окачествени с един и същи епитет: *благобогѣннѣ*. Тази лексема не се среща в книжовния старобългарски език. Там откриваме *докрѣговѣннѣ* със значение ‘богобоязлив, благочестив’ (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 1999, 412). Днес е съхранена думата *благоговеен*, като във възрожденската литература се пази остарялата вече семантика ‘изпълнен със страх от Бога, благочестив’ (РБЕ/РБЕ 1977, 623). С подобно значение е употребена и в текста от XIV в.

гѣургѣн же нѣкто ѿ нѣ, мѣ блгѣговѣннѣ н хѣлюбивѣ въ двмѣ своемѣ сын, въ вечерныа часы іакѣ ѿвычан емѣ въ мѣтвѣ творитѣ. на мѣтвѣ себе вѣдѣ Евт. ЖП 79а;
н нѣкаа ѿ блгѣговѣннѣ женѣ еѣфѣмѣа тон прозванѣе, поѣвно то мѣже вѣдѣнѣ вѣдѣнѣ вѣдѣ Евт. ЖП 79а.

В новобългарското ЖП на мястото на благоговѣннѣ се появяват изразите „християнин добър“ (8.57б) и „добра християнка“ (8.58), като добръ означава ‘който отговаря на изискванията; такъв, какъвто трябва да бъде’.

нѣкои члѣкъ гварѣгѣе, името мѣ хрѣтіанинѣ добръ ... станѣ да се помѣли бѣ като си чинѣше сѣкогы мѣва мнѣго Тих. ЖП 57б;

и прѣзъ тѣзи ноць и дрѣга жена добра хрѣтіанѣка името еи ефиміа. и тіа таквози видѣла, и таквизы дѣмы и нѣи рекле Тих. ЖП 8.58.

Замяната на благоговѣннѣ с добръ в текста на новобългарските дамаскини свидетелства, че културната ситуация през XVII в. е променена поне в две насоки: първо, търси се ясен изказ, близък до говоримия, избягват се сложните думи, за да се осигури разбираемост; второ, идеалното поведение, което води до приближаване до Бога, не се осмисля вече само като страх и почит пред Бога, а преди всичко като битие на обикновените „добри християни“, призвани да извършат божие дело.

Замяна на композитите е засвидетелствана и на други места в текста на новобългарското житие. Например:

тѣло же ел полужено въ въ грѣбѣ ѿ нѣкѣтѣхъ хрѣтіювецѣ Евт. ЖП 78б; и тѣлото и погрѣбоха нѣкои хрѣтіанѣ Тих. ЖП 8.57.

Характерна за езика на новобългарските дамаскини е и новата лексема за смело поведение. На мястото на хравѣро, храворнѣ се появява юнашкѣ при описанието на действията на българския цар Йоан Асен II: храворнѣ въсквчун Евт. ЖП 79б – скочи юнашкѣи Тих. ЖП 8.59.

Изискването за разбираемост на изказа, мотивирано от новите социокултурни функции на дамаскинската книжнина, се осъществява и чрез замяна на някои устойчиви словосъчетания, чиито елементи вече не се употребяват в говоримия език от тази епоха. Например съчетанието матернѣна ложеснѣна от Евтимиевия текст не се открива в новобългарския, тъй като съществителното ложеснѣно и прилагателното матернѣнѣ (въпреки запазеното название мати наред с манка) не са засвидетелствани в Тихонравовия дамаскин. В него са налице две субстантивни съчетания с прилагателното манчинѣ: манчини чарва 12.117б и манчина штрова 35.259 със същата семантика ‘майчина утроба’. Но съставителите на дамаскина не заменят оригиналното съчетание матернѣна ложеснѣна с едно от тях, а предпочитат описателен израз, в който освен майката присъства и бащата: ѿ манка и ѿ ваща родѣна. Идеята за очовечаването на светицата, за приближаването ѝ до обикновените християни не може да достигне до възприемателите от XVII в. чрез синтагмата нѣ матернѣнѣхъ лажеснѣ прѣшѣ. Затова се налага значима преработка:

и азъ члѣкъ есмѣ нѣ матернѣнѣхъ лажеснѣ прѣшѣ Евт. ЖП 79а; и азѣ сѣмѣ члѣкъ ѿ манка и ѿ ваща родѣна Тих. ЖП 8.58.

2.4. Сакралното слово в текста на ЖП

В средновековните текстове задължително присъстват библейски цитати. В оригиналните произведения на Патриарх Евтимий словесните топоси от Свещеното писание са част от писането по лѣпопѣк. В Евтимиевото ЖП се

откриват няколко места, които се съотнасят с псалтирния или евангелския текст. В новобългарското ЖП тези топоси безспорно се разпознават от книжовниците и към тях се прилагат различни стратегии.

На първо място, те се осмислят като божествено слово и се запазват в непроменен вид. Така образното сравнение на „римляните“ (както са наречени кръстоносците от Латинската империя през XIII в.) с палица *желѣзна* остава непроменено в дамаскините, въпреки че лексемата палица не съществува в говоримия език и е еднократно засвидетелствана точно в този контекст в Тихонравовия дамаскин. Но това сравнение произхожда от Псалтира 2.9 и следователно би трябвало да е познато на вярващите християни. Именно на това разчитат дамаскинарите и съзнателно заместват израза *вѣтъвное именовансаніе* с като каже *дѣдъ цѣрь*, като директно насочват възприемателите към Давидовите псалми:

и грѣчьскаго цѣтва скіптрѣ нзнемогѣ. пошценіем же вѣіимъ не вѣмь какъ, римляне тѣ ѡдрѣжашъ, нѣже и палицѣ желѣзнѣ вѣтъвное именовансаніе Евт. ЖП 79б;

ослабнѣ грѣчьско царство, и със вѣіе повелѣніе, дондоха римляне и прѣеха цариградѣ, като каже дѣдъ цѣрь, със палица желѣзна ѡдрѣжаха Тих. ЖП 8.58б.

По същия начин е запазен и един цитат на Псалтира 43.24–25 в новобългарското ЖП, като в първата част авторите са си позволили само да осъвременят глаголното окончание, но не променят старобългарската лексема *вѣскжѣ* (у Евтимий – *вѣскжѣ*, в дамаскините – *вѣскжю*), която се открива в Тихонравовия дамаскин само в този контекст. Във втората част обаче тази лексема е заменена с типичната за книжовния език на народна основа *защо*. Всъщност този пример илюстрира двойното отношение на книжовниците към библейските цитати: стремеж към автентичност и желание за осъвременяване. Тази двойственост обхваща не само лексикалното, но и граматичното равнище, тъй като има и запазени падежни форми, и имена без падежни окончания:

вѣскрѣси вѣскжѣ спнши гѣ. вѣскжѣ забываешн ницетѣ нашѣ и печаль нашѣ Евт. ЖП 79б;

вѣскрѣси вѣскжю спишь гѣ, защо заборава нашѣ ницетѣ, и грижа наша Тих. ЖП 8.58б.

На второ място, сакралното слово се преработва, за да стане разбираемо. Вече споменах по-горе замяната на *вѣскжѣ* със *защо*. В предишно изследване анализирах рецепцията на псалтирния цитат от 44.12 *вѣзждѣлѣтѣ цѣрь доврѣтѣ твоѣ* в новобългарския текст, където той може да се запази или да се приближи до говоримия език от XVII в. Сега ще приведа още един пример с библейски цитат (Псалтир 41.1–2), в който се откриват две съществени лексикални замени: сегашното страдателно причастие *палимъ* с метафорична употреба се заменя с напълно ясна и по семантика, и по морфологични характеристики глаголна форма *ожъднѣ*; а словосъчетанието *источники воднии* с *вода*. По този начин библейското образно сравнение се съхранява, но в друга езикова форма:

раждеже сѧ срѣемѧ. и такоже елень палниѧ на нещвунны вѣдныѧ Евт. ЖП 80а;

и распали мѧ се срдцето като елень кога ожъднѣ за вода Тих. ЖП 8.59.

На трето място, някои цитати са изпуснати в новобългарското ЖП. Например „лицето Божие“ по Псалтир 41.2 от оригиналния Евтимиев текст не се открива в дамаскиния:

когда прѣндѧ глѣнн и гвлѧ сѧ лицѧ бѣжѣ. Евт. ЖП 77а – липсва в Тих. ЖП 8.55б.

Съкратен е и целият епизод с евангелския цитат от Марко 8.34 и Матей 16.24:

Слыша бжтѣвын онѧ глѧ глѣщѣнн же хощѣ по мнѣ нти, да ѿверъжет сѧ себе и възме крѣтъ свон и послѣдет мн Евт. ЖП 75б.

Анализът показва, че дамаскинарите съкращават не специално библейските топоси, а по-големи части от текста, които излизат извън структурата на житието като разказ за живота на светицата.

3. Изводи

Съпоставката на оригиналното ЖП и преписа в Тихонравовия дамаскин показва, че не става дума за „свободен преразказ“, нито само за осъвременяване на езика, а за последователно проведена редакция. Тя може да се обясни с диастратичните особености на текста в новобългарските дамаскини – той е част от нов тип книжина с нови идеи и с различни по социални характеристики адресанти и адресати. Променят се тези лексикални елементи, които според адресантите – създателите на текста – не могат да бъдат разбрани напълно от адресатите – слушащите и четящите дамаскинските слова, например: композити, абстрактни съществителни и глаголи, богословски термини, образни сравнения, устойчиви словосъчетания, архаизми. При лексикалните промени се избира вариантът, който е по-близък до говоримия език, въпреки че понякога и другият съществува в книжовния език и в пасивния фонд на говоримия. *Наставница* се изпуска или се запазва, *въскъж* се заменя със *защо* или се запазва, *смордъ* се запазва и в същото време се дублира със *зла миризма*. Така се съчетават традиционното и новото, като именно диастратичните особености на текста подкрепят иновациите.

Цитатите от Псалтира са идентични в двата текста в няколко случая, т.е. сакралното не загубва своя статут. Но в други контексти се подлагат на осъвременяване. Осъществява се принципът на дамаскинарската езиково-книжовна стратегия: сакралното да запази своята стойност, като стане разбираемо за вярващите. Най-рядко, и то поради общото съкращаване на текста, библейските топоси се изпускат.

Проучването на материала от Житието на Мария Египетска в Бдинския сборник и от Житието на св. Петка от Патриарх Евтимий и техните преписи в състава на Тихонравовия дамаскин показва, че новата социална среда на възникване и разпространение на новобългарските текстове изисква максимално

доближаване до реципиентите. Може да се твърди въз основа на анализа на езиковите факти, че всички диастратични лексикални промени в текстовете са мотивирани от изискването за разбираемост както на езиковото, така и на съдържателното равнище на текста. Те засягат вербализациите на основни концепти в средновековната концептосфера на българите като добро и зло, духовно и материално, здраве и болест, сакрално и профанно и др. Представянето на тези концепти с познати думи от говоримия език приобщава слушателите и четящите в по-голяма степен към основните идеи на Предвъзраждането.

Литература

- Ангушева-Тиханова 1998:** Ангушева-Тиханова, А. По следите на един изчезнал жанр. Към типологията на „женските“ сборници. – В: *Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова*. София: Мнемозина, 1998, 282–290.
- БЕР 1995:** *Български етимологичен речник*. Т. 4. София: Издателство на БАН, 1995.
- Велчева 1996:** Велчева, Б. Ранният славянски превод на Житието на Мария Египетска в един ръкопис от XV в. – *Старобългаристика*, 1996, XX, 3, 30–54.
- Витанова 2015:** Витанова, М. Здравето и болестта в диалектите и фразеологията – *Електронно списание „Дзяло“*, 2015, III, 5. 20.02.2020 <www.abcdar.com>.
- Георгиева-Гагова 1998:** Георгиева-Гагова, Н. Съставителската концепция на Бдинския сборник, образованите владетелски съпруги и техните книги. – В: *Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова*. София: Мнемозина, 1998, 258–281.
- Драгова 1985:** Драгова, Н. Жанрова трансформация на Евтимиевото житие за Света Петка Търновска през XVI–XVIII век. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 4. София: Издателство на БАН, 1985, 85–101.
- Дьомина 1968, 1971, 1985:** Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть I. Часть II. Часть III*. София: Издателство на БАН, 1968, 1971, 1985.
- Дьомина 1980:** Демина, Е. И. Житие Петки Евфимия Търновского в новоболгарской письменности. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 2. София: Издателство на БАН, 1980, 183–193.
- Иванова 1971:** Иванова, Кл. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. (Исихазъмът и неговото проникване в България). – *Старобългарска литература*, 1971, 1, 209–242.
- Иванова 1990:** Иванова, Кл. *Патриарх Евтимий. Съчинения*. София: Наука и изкуство, 1990.
- Иванова-Мирчева 1987:** Иванова-Мирчева, Д. *Въпроси на българския книжовен език до Възраждането*. София: Народна просвета, 1987.
- Карачорова 2012:** Карачорова, Ив. Сложните думи в съчиненията на Патриарх Евтимий – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 9. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2012, 205–224.
- Кенанов 1992:** Кенанов, Д. Евтимиевото житие на св. Иван Рилски в агиографската традиция. – *Старобългаристика*, 1992, 1, 44–57.

- Кенанов 2007:** Кенанов, Д. Текстологическата загадка на Бдинския сборник. – В: *Българистични простори*. Пловдив: Жанет 45, 2007, 68–76.
- Китанова 2018:** Китанова М. Евфемизмите в българската традиционна култура. – *Известия на ИБЕ*, 2018, XXX, 119–138.
- Мартинов 1882:** Мартынов, И. Бдинский сборник 1360 г. – рукопись Гентской библиотеки. – В: *Памятники древней письменности и искусства*. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1882.
- Мирчева 2001:** Мирчева, Е. *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век*. В. Търново: Издателство „Фабер“, 2001.
- Мичева 2017:** Мичева, В. Начини на терминообразуване в езика на Патриарх Евтимий. – В: *Езикът на науката и науката за езика. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. Мария Попова*. София: Издателство на БАН, 2017, 186–192.
- Мичева-Пейчева 2017:** Мичева-Пейчева, К. *Етнокултурната бинарност в средновековната българска литература*. София: Диомира, 2017.
- Мичева-Пейчева 2013:** Мичева-Пейчева, К. *Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език*. София: Издателство „Валентин Траянов“, 2013.
- Младенова, Велчева 2013:** Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2013.
- Петрова 1999:** Петрова, М. Славянски сборници от материчен тип: състав, произход и особености. – *Старобългарска литература*, 1999, 31, 66–83.
- РБЕ 1977:** *Речник на българския език*. Т. 1. София: Издателство на БАН, 1977.
- Станков 1999:** Станков, Р. *Исихазмът, стилът „плетение словес“ и езиково-правописната реформа на Патриарх Евтимий*. София: Херон прес, 1999.
- Станчев 1982:** Станчев, Кр. Евтимиевата школа в контекста на Европейското духовно развитие. – *Старобългарска литература*, 1982, 11, 8–18.
- Старобългарски речник 1999:** *Старобългарски речник*. Т. I. София: Издателство „Валентин Траянов“, 1999.
- Харалампиев 1990:** Харалампиев, И. *Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски*. София: Наука и изкуство, 1990.
- Янакиев 1990:** Янакиев, К. Светлината на исихазма. – В: *Патриарх Евтимий. Съчинения*. София: Наука и изкуство, 1990, 5–40.

References

- Angusheva-Tihanova 1998:** Angusheva-Tihanova, A. Po sledite na edin izchezanal zhanr. Kam tipologiyata na „zhenskite“ sbornitsi [On the trails of a missing genre. About typology of “women’s” collections]. – In: *Medievistika i kulturna antropologiya. Sbornik v chest na 40-godishnata tvorcheska deynost na prof. Donka Petkanova*. Sofia: Mnemozina, 1998, 282–290.
- Averna 2015:** Averna, M. *Diatopic and Diastratic Variation: the Trainspotting case*. Milano: Anno-Accademico, 2014–2015.
- BER 1995:** *Balgarski etimologichen rechnik* [Bulgarian Etymological Dictionary]. Т. 4. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1995.
- Bdinski zbornik 1973:** Scharpe, J. L., Vyncke, F. *Bdinski zbornik*. Bruges: De Tempel, 1973.

- Chloupek 1999:** Chloupek, J. Třetí díl jazykového atlasu. – *Naša řeč*, 1999, ročník 82, 5, 255–258.
- Coseriu 1981:** Coseriu, E. Los conceptos de ‘dialecto’, ‘nivel’ y ‘estilo de lengua’ y el sentido propio de la dialectología. – *Lingüística española actual*, 1981, 3, 1–32.
- Dyomina 1968, 1971, 1985:** Demina, E. I. *Tihonravovskij damaskin. Bolgarskij pamjatnik XVII veka. Chast’I. Chast’II. Chast’III* [Tihonravov’s Damascene. Bulgarian manuscript from XVII c. Part I. Part II. Part III]. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1968, 1971, 1985.
- Dyomina 1980:** Demina, E. I. Zhitie Petki Evfimia Tyrnovskogo v novobolgarskoj pis’mennosti [Hagiography of s. Petka by Euthymius from Tarnovo in New Bulgarian literature]. – V: *Tarnovska knizhovna shkola*. T. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1980, 183–193.
- Dimitrova 1995:** Dimitrova, M. Mary of Egypt in medieval Slavic Literacy. – *Byzantinoslavica*, 1995, 56, 3, 617–623.
- Dragova 1985:** Dragova, N. Zhanrova transformatsiya na Evtimievoto zhitie za Sveta Petka Tarnovska prez XVI–XVIII vek [Genre’s transformation of Euthymius’ Hagiography of s. Petka in 16–18 c.]. – In: *Tarnovska knizhovna shkola*. T. 4. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1985, 85–101.
- Garvin 1970:** Garvin, P. *Method and Theory in Linguistics*. The Hague: Mouton, 1970.
- Georgieva-Gagova 1998:** Georgieva-Gagova, N. Sastavitelskata kontseptsiya na Bdin’skiya sbornik, obrazovanite vladetelski saprugy i tehните knigi [Compilers’ conception of Bdin’s collection, educated ruler’s wives and their books]. – In: *Medievistika i kulturna antropologiya. Sbornik v chest na 40-godishnata tvorcheska deynost na prof. Donka Petkanova*. Sofia: Mnemozina, 1998, 258–281.
- Haralampiev 1990:** Haralampiev, I. *Ezikat i ezikovata reforma na Evtimiy Tarnovski* [Language and language reform of Euthymius from Tarnovo]. Sofia: Nauka i izkustvo, 1990.
- Ivanova 1971:** Ivanova, Kl. Nyakoi momenti na balgaro-vizantiyskite literaturni vrazki prez XIV v. (Isihazmat i negovoto pronikvane v Bulgaria) [Some moments of Bulgarian Byzantine relations in 14 c. (Hesychasm and its penetration in Bulgaria)]. – *Starobalgarska literatura*, 1971, 1, 209–242.
- Ivanova 1990:** Ivanova, Kl. *Patriarh Evtimiy. Sachinenia* [Patriarch Euthymius. Writings]. Sofia: Nauka i izkustvo, 1990.
- Ivanova-Mircheva 1987:** Ivanova-Mircheva, D. *Vaproshi na balgarskiya knizhoven ezik do Vazrazhdaneto*. [Questions of Bulgarian Literary Language before Renaissance]. Sofia: Narodna prosveta, 1987.
- Kalužniacki 1901:** Kalužniacki, E. *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393)*. Wien, 1901.
- Karachorova 2012:** Karachorova, Iv. Slozhnite dumi v sachineniyata na Patriarh Evtimiy [Composites in the writings of Patriarch Euthymius]. – In: *Tarnovska knizhovna shkola*. T. 9. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2012, 205–224.
- Kenanov 1992:** Kenanov, D. Evtimievoto zhitie na sv. Ivan Rilski v agiografskata traditsiya [Euthymius’ hagiography of s. Ivan Rilski in hagiographic tradition]. – *Starobalgaristika*, 1992, 1, 44–57.
- Kenanov 2007:** Kenanov, D. Tekstologicheskata zagadka na Bdin’skiya sbornik [Textological enigma of Bdin’s collection]. – In: *Balgaristichni prostori*. Plovdiv: Zhanet 45, 2007, 68–76.
- Kitanova 2018:** Kitanova M. Evfemizmite v balgarskata traditsionna kultura [Euphemisms in Bulgarian traditional culture]. – *Izvestia na IBE*, 2018, XXX, 119–138.

- Kruschwitz 2014:** Kruschwitz, P. Linguistic variation, language change, and Latin inscriptions. – In: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*. Ed. By Chr. Bruun, J. Edmondson. Oxford: Oxford University Press, 2014, 721–744.
- Lehmann 2018:** Lehmann, Chr. *Dimensions of variation in a language*. 20.02.2020 <https://www.christianlehmann.eu/ling/variation/dimensions_of_variation.html>.
- Maeder, Werner 2019:** Maeder, C., R. Werner. *Diachronic, diatopic and diastratic analyses*. 2019. 20.02.2020 <<https://doi.org/10.1075/pbns.304.05mae>>.
- Martinov 1882:** Martynov, I. Bdinskiy sbornik 1360 g. – rukopiš Gentskoj biblioteki [Bdin's collection 1360 – manuscript of Ghent's library]. – In: *Pamyatniki drevnej pis'mennosti i iskusstva*. Sankt-Peterburg: Tip. Imp. Akad. nauk, 1882.
- Micheva 2017:** Micheva, V. Nachini na terminoobrazuvane v ezika na Patriarh Evtimiy [Ways of terms' formation in the language of Patriarch Euthymius]. – In: *Ezikat na naukata i naukata za ezika. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. prof. Maria Popova*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 2017, 186–192.
- Micheva-Pecheva 2013:** Micheva-Pecheva, K. *Sblasakat na chistotata i nechistotata v balgarskata kultura i ezik* [The Clash of Purity and Impurity in Bulgarian Culture and Language]. Sofia: Izdatelstvo „Valentin Trayanov“, 2013.
- Micheva-Pecheva 2017:** Micheva-Pecheva, K. *Etnokulturnata binarnost v srednovkovnata balgarska literatura* [Ethnocultural Binariness in Bulgarian Medieval Literature]. Sofia: Diomira, 2017.
- Mircheva 2001:** Mircheva, E. *Nedamaskinovi slova v novobalgarskite damaskini ot XVII vek*. [Non Damascenes' Writings in New Bulgarian Damascenes from 17 c.]. V. Tarnovo: Izdatelstvo „Faber“, 2001.
- Mladenova, Velcheva 2013:** Mladenova, O., Velcheva, B. *Loveshki damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII vek*. [Lovech Damascene. New Bulgarian manuscript from XVII c.]. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2013.
- Petrova 1995:** Petrova, M. A Picture of Female Religious Experience: Late-Byzantine Anthologies of Women Saints. – In: *Kobieta w kulturze sredniowiecznej Europy*. Poznan: Wyd. Poznańskiego Tow. Przyjaciół Nauk, 1995, 195–200.
- Petrova 1996:** Petrova, M. The Bdinskiy Sbornik, a Fourteenth-century Legendary of Women Saints. – *Otium*, 1996, 1–2, 1–11.
- Petrova 1999:** Petrova, M. Slavyanski sbornitsi ot materichen tip: sastav, proizhoid i osobenosti [Slavic collections of matriarchal type: composition, origin and characteristics]. – *Starobalgarska literatura*, 1999, 31, 66–83.
- RBE 1977:** *Rechnik na balgarskiya ezik*. [Dictionary of the Bulgarian Language]. T. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1977.
- Schneider-Wiejowski et al (eds.) 2013:** *Vielfalt, Variation und Stellung der deutschen Sprache*. Ed. by K. Schneider-Wiejowski, B. Kellermeier-Rehbein, J. Haselhuber. Berlin–Boston: De Gruyter, 2013.
- Stanchev 1982:** Stanchev, Kr. Evtimievata shkola v konteksta na Evropeyskoto duhovno razvitiie [Euthymius' school in context of European spiritual development]. – *Starobalgarska literatura*, 1982, 11, 8–18.
- Stankov 1999:** Stankov, R. *Isihazmat, stilat „pletienie sloves“ i ezikovo-pravopisnata reforma na Patriarh Evtimiy* [Hesyasm, the Style „Pletienie Sloves“ and Language Orthographic Reform of Patriarch Euthymius]. Sofia: Heron press, 1999.
- Starobalgarski rechnik 1999:** *Starobalgarski rechnik* [The Old Bulgarian Dictionary]. T. I. Sofia: Izdatelstvo „Valentin Trayanov“, 1999.

- Velcheva 1996:** Velcheva, B. Ranniyat slavyanski prevod na Zhitieto na Maria Egipetska v edin rakopis ot XV v. [Early Slavic translation of Hagiography of st. Mary of Egypt in manuscript from 15 c.]. – *Starobalgaristika*, 1996, XX, 3, 30–54.
- Vitanova 2015:** Vitanova, M. Zdraveto i bolesta v dialektite i frazeologiyata [Health and disease in dialects and phraseology]. – *Elektronno spisanie „Dzyalo“*, 2015, III, 5. 20.02.2020 <www.abcdar.com>.
- Yanakiev 1990:** Yanakiev, K. Svetlinata na isihazma [The light of Hesychasm]. – In: *Patriarh Evtimiy. Sachinenia*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1990, 5–40.

Доц. д-р Ваня Мичева
Секция за история на българския език
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“
Бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17
1113 София, България
v.micheva@gmail.com

Assoc. Prof. Vanya Micheva, PhD
Department of History of the Bulgarian Language
Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin”
52 Shipchenski prohod, Bl. 17
1113 Sofia, Bulgaria
v.micheva@gmail.com